

פרויקט מחקר מקרקוב עד למברג

ביבליוגרפיה מוערת

סדרי גיטין ושמות גיטין במאות הט"ז והי"ז במרחב היהודי בפולין

אוקטובר 2017

תוכן

2.....	מבוא
4.....	מקורות ראשוניים
4.....	סדר הגט למהר"י מרגליות
4.....	סדר הגט וסדר שמות גיטין לרמ"א
5.....	סדר שמות גיטין למהרש"ל
5.....	סדר הגט ושמות גיטין לר' מרדכי יפה
5.....	שמות גיטין לבעל זכרון משה
6.....	ספר שמות לר' שמחה מבלגרד
6.....	סדר שמות נחלת צבי
6.....	סדר שמות גיטין נחלת שבעה
7.....	סדר הגט ברכת המים לר' מיכל ר' יוזפס
7.....	סדר שמות גיטין, בית שמואל
8.....	סדרי גיטין מרבני קראקא ולבוב במאה הי"ז
9.....	סדר גיטין וחליצה, אולי לר' נתן ב"ר יצחק שפירא אב"ד לובלין
9.....	סדר גיטין וחליצה ושו"ת לר' משה יפה
13.....	סיכום

מבוא

במסגרת עבודת המחקר שאני עורך על האופן בו מתעצב ארון הספרים היהודי בגליציה בעת החדשה המוקדמת ובדרכים השונות בהן מתארים ואף מעצבים הרבנים באמצעות השפה ההלכתית את המרחב התרבותי בו הם חיים, העמקתי בסוגיה מרתקת של סוגה ספרותית ייחודית המתפתחת בגליציה במאות הט"ז והי"ז והיא ספרות סדרי גיטין ושמות גיטין. ספרות זו אשר רק מיעוטה הודפס ורובה נותר בכתבי יד אשר חלקם הגדול לא שרד פותחת חרך הצצה הן לעולם התרבותי העשיר של יהודי גליציה, לשאלות של שפה והשפעות מקומיות על שמות היהודים והן לתרבות הדפוס והאופן בו משתמרות מסורות פסיקה מקומיות לאחר הופעת הדפוס.

הבסיס של עבודת מחקר זו העוסקת בתכנים הנחשפים מתוך עולם עשיר ומורכב זה, הוא הבנה של המצאי הקיים ותיעוד מפורט של סדרי השמות היהודיים העולים מתוך כתבי היד במהלך המאות הט"ז והי"ז.

בפרק זה בכוונתי לתאר בקווים כלליים את המצאי אשר בידינו של סדרי הגיטין וסדרי שמות גיטין מהמרחב האשכנזי בפולין במאות הט"ז והי"ז. סדרי הגיטין ושמות גיטין בכתבי יד היו

נפוצים מאוד אצל הדיינים העוסקים בתחום הגיטין. כתבי היד היו ברובם העתקים של כתבי יד קדומים עם תוספות והגהות של הרבנים עצמם. סוגה ספרותית זו קונה מקום לעצמה כספרות מקצועית ייחודית של דיינים מסדרי הגט אשר שימשה בבתי הדין. סדרי גיטין היו בראשית ימי הביניים חלק מתיקוני שטרות ובמאות הי"ב והי"ג החלו לקנות מקום לעצמם בתוך הלכות גיטין. ניתן להבחין בהליך הדרגתי של התפתחות מתמשכת והרחבה של סוגה זו, מן המאה הי"ג אז כלל סדר הגט קטעים ספורים של הלכות הסופר העדים ואת השאלות שעל הרב לברר בשעת מתן הגט, דוגמה לסדר גט קצר מעין זה ניתן לראות בסדר הגט אשר כתב הרא"ש בסוף חידושו למסכת גיטין, ועד למאה הט"ו אז הפך סדר הגט לחיבור בפני עצמו שכלל הלכות רבות והוראות מפורטות של סידור הגט ולצד זה גם את צורות התעתיק של השמות העבריים והלועזיים של אנשים ונשים ושמות מקומות.

במסגרת זו, אתמקד במצאי הביבליוגרפי של סוגה זו מתוך המרחב הפולני, במסורות כתבי היד האשכנזיים שהיו בו, בתוספות של בעלי ההלכה הפולניים כרמ"א ומהרש"ל ובענפי כתבי יד אלו שהיו בשימוש בבתי הדין בפולין במהלך המאות הט"ז והי"ז. נקודת הזמן הפותחת סקירה זו היא בראשית המאה הט"ז אז אנו מוצאים לראשונה כתבי יד של סדרי גיטין מהמרחב הפולני ואז אף החלו להדפיס את סדרי הגיטין כנספח לספרי תשובות וכחיבורים בפני עצמם. כתבי יד רבים של סדרי גיטין ובפרט של 'שמות גיטין' לא באו בדפוס אלא לקראת מחצית המאה הי"ז, אז הודפסו לראשונה לאחר עבודת עריכה קפדנית בידי רבנים הן כחיבורים עצמאיים והן כנספח אל השולחן ערוך. בנקודת זמן זו של הפנמת סוגת סדרי גיטין ושמות גיטין אל תוך השולחן ערוך באמצעות נושאי כליו ר' משה לימא – ה'חלקת מחוקק' ור' שמואל מפירדא ה'בית שמואל' בסוף המאה הי"ז (1694) תסתיים סקירתנו זו.

לאחר הסקירה המפורטת של המקורות העיקריים עליהם אתבסס בעבודתי, תבוא סקירה של ספרות המחקר הנוגעת לתחום הגירושין וסדרי הגיטין באירופה בעת החדשה.

מקורות ראשוניים

סדר הגט למהר"י מרגליות

סדר הגט האשכנזי החשוב ביותר שהיה בשימוש בפולין הוא סדר הגט של ר' יעקב מרגליות ובנו ר' יצחק אייזיק מרגליות. ר' יעקב מרגליות חי במחצית השנייה של המאה הט"ו באשכנז ובנו ר' יצחק כיהן כרב בעיר פראג בראשית המאה הט"ז. סדר הגט הגיע אלינו בכתבי יד רבים ועיקרו הוא חיבור בשם 'ים שעשה שלמה' שחיבר ר' אייזיק מרגליות מתוך עריכה של סדר הגט של אביו בתוספות מרובות. חיבור זה עבר קיצורים ועריכות שונות ונדפס על פי כתבי יד על ידי הרב יצחק סץ בהוצאת מכון ירושלים בשנת תשמ"ג (1983). במבוא בתחילת הספר מתוארים ענפי כתבי היד השונים של חיבור זה.¹

חיבור זה הוא מן החיבורים המשפיעים ביותר בתחום זה בין היתר משום שהרמ"א בדרכי משה ובהגהותיו לשולחן ערוך ביסס את דבריו על סדר הגט של מהר"י מרגליות, כפי שנכתב בתחילת סדר הגט שלו 'כל הכתוב בסדר זה משם הסדרים סתם הוי' יודע שהוא מסדר מהר"י מרגליות ז"ל".

חיבור זה נעשה מתוך עבודת ליקוט גדולה של סדרי גט אשכנזיים, טופסי גט ורשימות מבתי הדין שהיו לפני מהר"י מרגליות וכולל שמועות שונות ומסורות בעל פה מחכמי אשכנז. נושא שמות האנשים והנשים תופס מקום נכבד בחיבור זה, אבל איננו עיקרו של החיבור והשמות המופיעים בו אינם מסודרים בסדר כל שהוא, אלא נרשמו מתוך ליקוטים שונים וטופסי גיטין שהיו לפניו.

סדר הגט וסדר שמות גיטין לרמ"א

סדר הגט של הרמ"א מתוך הגהותיו לשולחן ערוך נדפס לראשונה בהוצאת השולחן ערוך בקראקא בשנת ש"מ (1580). חיבור זה המבוסס על סדר הגט של מהר"י מרגליות כולל גם ציטוטים מסדר גיטין של מהר"י וייל, מהר"י מיניץ ומהר"ל. בחיבורו הארוך של הרמ"א, דרכי משה לאבן העזר שלא נדפס עד למאה הי"ח, אין סדר הגט, אולם בסימן קכ"ט יש חיבור סדר שמות גיטין שהוא עבודה גדולה של ליקוט ועריכה של שמות אנשים ונשים. חיבור זה למרות שלא נדפס במאות הט"ז והי"ז, היה למראה עיני גדולי הפוסקים וצוטט על ידם.

¹ בחלק השני של חיבור זה לצד סדר חליצה של מהר"י מרגליות, הדפיס ר' יצחק סץ גם סדר הגט לתלמיד מהר"י וייל ואת סדר הגט של ר' אליעזר טריויש, מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים, תשנ"ח. סדר גט אשכנזי נוסף נדפס בתוך ספר בשם מאה שערים, קטעי ראשונים מתוך כתבי יד, הרב זאב בינדוביץ, ירושלים תשל"ד, קונטרס ב' חוט המשולש השני, ניו יורק תש"כ עמ' לט – מז. סדר גיטין לר' ישראל איסרלין (מכ"י אוקספורד) סדר גט זה כולל סדר הגט וסדר שליח הולכה, ללא דיני שמות וכמעט שלא נזכר שם שמות. בראש הסדר 'בנימן וגם כתב המכונה וולביל עם ב' ויין וגם כתב זנביל (כל) וגם וואלף עם ב' ווויין' !!! 'ישאל המנהיג' גם זה העתקתי מהעתקה שנעתקת מכתב יד מהר"י מהר"י ניאוישטט ז"ל כך כתב מוהרי"ב בספרו... מוהרי"ב נתן גט ברגנפורג... וראיתי ממהרא"ף כשנתן אחד ב' גיטין... וכן הסכימו לדעת מהר"ר מיינשטרלין ועמ' מהר"ר ישראל ויתר יודעים דת יצ"ו.

סדר שמות גיטין למהרש"ל

בתוך ספרו הגדול של המהרש"ל על מסכת גיטין, ים של שלמה, בפרק רביעי יש קונטרס שלם של שמות המסודרים לפי סדר אלף ביתי ומפורטים בהם הלכות כתיבתם, מקורם של השמות ודברי הפוסקים שנאמרו על שמות אלו. רשימה זו לא נדפסה עד לשנת תקכ"א (1761) שכן הספר ים של שלמה על מסכת גיטין לא נדפס עד אז, אולם כתבי יד שלה היו בפני הפוסקים ומצוטטים על ידם. בין כתבי היד המצויים בידינו לחיבור זה, אציין לכתב יד מאוקספורד המסומן בספריה הלאומית במספר F 20341. כתב יד זה מהמאה הט"ז כולל עיבוד של סדר הגט למהר"י מרגליות וכן דיני גיטין מהר"ר איסרלין ותופס בו מקום בפני עצמו חיבור של 'שמות האנשים והנשים מלוקט מספר ים של שלמה'. כתב יד גדול זה כולל עוד ליקוט דיני גיטין מתשובות הרא"ש ועוד ליקוטי תשובות בענייני גיטין, סדר חליצה מרבינו איסרל, דיני כתובה, וכן תמונת האותיות על פי הסוד מר' יו"ט ליפמן מילהויזן. בכתב יד זה ניתן לראות הערות רבות ותוספות על כתב היד המקורי בגליון.

סדר הגט ושמות גיטין לר' מרדכי יפה

ר' מרדכי יפה בעל הלבושים, הדפיס בשנת ש"ט (1599) בקראקא את ספרו לבוש הבוץ והארגמן על אבן העזר ושם בסוף סימן קכ"ט הודפסה רשימה שמית קצרה של שמות והפניות לסעיפים שבהם נכתב דינם של שמות אלו. מהדורה שנייה של הספר נדפסה בפראג עשר שנים לאחר מכן בשנת שס"ט (1609).

שמות גיטין לבעל זכרון משה

ספר זכרון משה הוא ספר פירושים וחיידושים סביב פירוש רש"י לתורה שנכתב על ידי ר' משה בן ר' אליעזר היילפרין ובא לדפוס בלובלין שנת שע"א (1611). ספר זה קיבל הסכמת ועד ארבע ארצות וביניהם ר' מרדכי יפה והמהרש"א. בתוך ספר זה מצוי בפרשת כי תצא על הפסוק בתורה של מצוות הגירושין, רשימה אשכנזית של שמות אנשים ונשים מתוך מסורות אשכנזיות. הרשימה הינה אשכנזית ברובה הגדול בתוספת הערות ספורות מתוך דברי הרמ"א והבית יוסף. ספר זה נדפס שוב בפתח תקוה שנת תשמ"ח על ידי משה פיליפ ושוב בשנת תשע"ב בירושלים על ידי פנחס קריגר. רשימת השמות של בעל זכרון משה מצוטטת פעמים רבות בידי הפוסקים לאחריו והייתה לפני ר' שמחה בעל ספר שמות ובית שמואל.

ספר שמות לר' שמחה מבלגרד

בשנת תי"ז (1657) בא לדפוס הספר הגדול והמשמעותי הראשון אשר הוקדש כולו לחקר ועיון בנושא 'שמות גיטין' והוא חיבורו המונומנטלי של רבי שמחה בן ר' גרשון הכהן מבילוגראדו אשר יצא לאור על ידו בהגהתו של רבי משה זכות בווינציה. הספר כונה על ידי מחברו בשם 'שמות' והוא מחזיק כמאתיים ושישים דפים בתוספת מפתחות והשמטות של המחבר. ספר זה הוא החיבור החשוב ביותר שנכתב בנושא השמות במאה הי"ז וזכה להתקבל על ידי גדולי בעלי ההוראה בענייני גיטין כסמכות בלתי מעורערת.

ספר שמות של ר' שמחה מורכב מליקוט, עיבוד ועריכה של מספר קונטרסי שמות שהיו לפני מחברו כפי שהוא מתאר בהרחבה בהקדמתו לספר. בין כתבי היד האשכנזיים אשר היו לפניו הוא מונה סדר גיטין ישן של זקנו 'והנה נמצא אתי סדר גיטין מכתיבת אשכנזים ישן נושן מצאתיו בתוך ספרי זקני הרב מוהר"ר שמחה בכ"ר חיים ז"ל כתוב בו כמה וכמה חידושים מן הראשונים ז"ל דלא באו דבריהם בדפוס'.

כמו כן הוא מספר על קונטרס השמות של בעל דמשק אליעזר. 'גם כאשר עבר עלינו הרב בעל דמשק אליעזר נרו נתן לי במתנה העתק הקונטרס השמות אשר לו'. וכן הוא מספר על כתב יד של סדר השמות של מהרש"ל בתוספת הגהות 'והנה מצאתי בתוך ספריו דנמכרו פה קונטרס השמות להרב הגדול מוהרש"ל ולזקנו הרב מוהר"ר יצחק חיות ז"ל וגם הרב אביו מוהר"ר מנחם חיות ז"ל והוא הרב החסיד מוהר"ש חיות ז"ל הנזכר כתבו בגליונות הנזכר הרבה חידושים כאשר עיני הרואה תחזנה משרים'.

סדר שמות נחלת צבי

בשנת תכ"א (1661) נדפס הפירוש הראשון על שולחן ערוך חלק אבן העזר על ידי ר' צבי הירש כץ, תלמיד הב"ח שכבר הוציא בשנת ת"ו חיבור על שולחן ערוך אורח חיים. בתוך סדר הגט שהדפיס לאחר סימן קנ"ד, הוא כולל קצת שמות אנשים ונשים אשר לקוח כמעט בשלמות מתוך רשימת השמות והלכות השמות שכתב הלבוש בסימן קכ"ט ונדפס בשנת ש"ט. המחבר אינו משתמש בספר זכרון משה שיצא בשנת שע"א וכן אינו מביא מספר השמות שיצא בווינציה בשנת תי"ז. חיבורו מצוטט על ידי בעל הנחלת שבעה.

סדר שמות גיטין נחלת שבעה

נחלת שבעה נדפס באמשטילרדם שנת תכ"ו (1666) על ידי מחברו ר' שמואל בן ר' דוד הלוי סגל וזכה להיות הספר הנפוץ והמקובל ביותר לכל דיני שטרות במשך למעלה משלוש מאות שנה. מהדורות רבות של הספר נדפסו במשך הזמן ואף קבצים מיוחדים של ליקוט שטרות נדפסו על פיו. בין המהדורות ניתן למנות: מהדורא בתרא, יצא על ידי המחבר בשנת תמ"א (1681), מהדורת פרנקפורט תנ"ד (1694) עם מהדו"ב ע"פ השער, בפירדא תנ"ה יצא לאור ספר סדר תיקוני שטרות ובנוסח השער 'וביחוד מספר

נחלת שבעה'. מהדורות נוספות של נחלת שבעה הם: פיורדא תפ"ד (1724), פיורדא תצט (1739) (ללא הסכמות), ברלין תקכ"ג (1763), פיורדא תקמ"ד (1784) עם הסכמת ר' טיאה ווייל מתקמ"א, לבוב תרי"ז (1857), קניגסברג תרכ"ט (1869), ורשה תרנ"ח (1898) עם חלק השו"ת, ורשה תרס"ד 1904. קיצור נחלת שבעה – אונגוואר תרפ"ו – אשר אנשיל גרינוואלד, קיצור נחלת שבעה – ירושלים תש"ך, נחלת שבעה השלם – מהדורה מוערת-אוצר הפוסקים, בני ברק תשס"ו.

בתוך ספר זה מקדיש המחבר סימן שלם לנושא זה של שמות גיטין. מקורותיו של חיבור זה הם רשימותיהם של המהרש"ל, הלבוש, נחלת צבי וזכרון משה. הבית שמואל שהפך לסמכות בתחום שמות גיטין ציטט אותו ומציין אליו בפתיחת חיבורו על שמות גיטין.

סדר הגט ברכת המים לר' מיכל ר' יוזפס

החיבור הפולני החשוב והמפורט ביותר של סדר הגט הוא, סדר גיטין עם פירוש ברכת המים של מהר"ר מיכל ר' יוזפס דיין בקראקא. חיבור זה נדפס לראשונה על ידי בנו של ר' מיכל בקראקא בשנת ת"ל (1670) בתוך החיבור חלקת מחוקק של ר' משה לימא על שולחן ערוך אבן העזר. חיבור זה לא נדפס בשלמותו, ונדפס ממנו רק הלכות סדר הגט ללא הפירוש הארוך הנקרא ברכת המים. החיבור בשלמותו נדפס על ידי ר' מנחם מענדל פרנקפורט בשנת תרכ"א בווינה ויצא לאור במהדורה חדשה ומתוקנת על ידי ר' משה הרשלה בירושלים בשנת תשמ"ג.

ר' מיכל בחיבורו הגדול, מונה בסדר השמות למעלה מחמש מאות שמות וכינויים של אנשים ונשים. השמות אשכנזיים ואין ברשימה זו שמות ספרדיים אולם יש בה מודעות ותשומת לב גוברת לשמות מהמרחב דובר השפות הסלאביות, מאזורי ליטא ורוסיה.

ר' מיכל עושה שימוש ברשימותיהם של רמ"א, מהרש"ל, זכרון משה, ורשימות של דייני קראקא ובעיקר ר' יצחק דרשן תלמיד הב"ח שהיו בידו הוראות הב"ח בשמות, וכן הוא מביא שמות רבים שנהגו בזמנו. רשימה זו של שמות ודרכי כתיבתם היא הרשימה הפולנית המשמעותית ביותר המתעדת היטב את השינויים הרבים שהתרחשו בכינויי השמות הלועזיים של היהודים במדינת פולין ואת ההשפעות של השפות הסלאביות.

סדר שמות גיטין, בית שמואל

ספר בית שמואל הוא החיבור ההלכתי החשוב ביותר שנדפס סביב השולחן ערוך חלק אבן העזר. חיבור זה נכתב והובא לדפוס על ידי ר' שמואל בן אורי שרגא פייבוש וחתן ר' לייב פישלש אב"ד קראקא. ה'בית שמואל' נולד בפולין והיה רב בשידלובה שם הוציא את ספרו בית שמואל במהדורה קמא דפוסת דירהן פורט תמ"ט (1689) ולאחר מכן עבר לפיורדא שם נהיה לאב"ד ושם הוציא את ספרו במהדורה בתרא בשנת תנ"ד (1694).

במהדורה הראשונה של ספרו העתיק הבית שמואל את רשימת השמות מתוך ספר ברכת המים שנדפס בשנת ת"ל בתוך החיבור חלקת מחוקק עם הערות ספורות, אולם במהדורה השנייה של ספרו הוא עשה ליקוט שמות חדש ובו למעלה מאלף שמות הכולל שמות מן המרחב הספרדי ומאוצות הבלקן. בין מקורותיו ניתן למנות בעיקר את ספר השמות של ר' שמחה, את ספר זכרון משה ונחלת שבעה וכתב יד של שמות גיטין של בעל הט"ז.

סדרי גיטין מרבני קראקא ולבוב במאה הי"ז

בברוקלין, בשנת תשמ"ח (1988) יצא לאור על ידי יצחק הערשקאוויטש מספר חיבורים תחת השם סדר גיטין, הכוללים סדרי גיטין וסדרי שמות גיטין מעשרה רבנים: סדר גיטין לר' משה יפה מקראקא. סדר גיטין לר' משה חריף מלבוב. סדר גיטין לר' פייזש מקראקא. סדר גיטין לר' יואל סירקיש בעל הב"ח. סדר גיטין לר' שאול יום טוב ליפמן בעל התוספות יום טוב. סדר גיטין לר' אברהם שרענצליס מלבוב בעל שו"ת איתן האזרחי. סדר גיטין לר' יצחק איילינבורג מליסא. סדר גיטין לר' קאפל כץ מלבוב. סדר גיטין לר' אהרן שמואל בעל ברכת הזבח. לצד זה נדפס גם מזכרות גיטין מפוזנא ש"מ – ש"צ (1580 – 1630).

המוציא לאור לא ציין את כתבי היד אשר היו לנגד עיניו ואת מקורותיו, אולם כתב כי לא העתיק את כל סדרי הגט שכן רבו הדברים הדומים ביניהם, אלא הדפיס את הדברים החדשים אשר הוסיפו על קודמיהם.

חלק מן הדברים לקוחים ככל הנראה מכתב יד אוקספורד, מספר פריט בספריה הלאומית F 20342. כתב יד זה אשר ייתכן ונכתב על ידי ר' שמואל קוידניובר בעל ברכת הזבח, כולל ההעתקות של שמות אנשים ונשים וכתבים מר' יצחק איילינבור. כמו כן יש בכתב יד זה לצד רשימות של שמות אנשים, נשים ומקומות גם מפתח מפורט מתוך ספרות השו"ת בנושאי גיטין.

כמו כן נדפס ע"י סדר הגט למהרר"ש מלובלין, המבוסס בין היתר על חיבור הים של שלמה של המהרש"ל הראשון בתוספת הערות. פרטים על כתב יד זה ניתן לראות בהקדמה לספר פסקי ושו"ת מהר"ש מלובלין. הנ"ל, ברוקלין תשמ"ח.

ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד בהקדמתו לספרו טיב גיטין (תקע"ט) מתאר מספר כתבי יד של סדרי גיטין שהיו ברשותו (ראה להלן מספר 13) 'סדר גיטין מהגאון המפורסם מוהר"ר משה חריף הזקן ז"ל חותנו של הגאון המפורסם מוהר"ר שעפטל ז"ל בכתיבת ידו ממש אשר העתיק סדר שמות של הגאון מהרש"ל שהיה אז בכת"י היה כותבו ומגיהו ומוסיף והולך תוספות שמות חדשים שלא נקבו בסדר מהרש"ל ז"ל...

נכדו הגאון המפורסם מהר"ם חריף ז"ל האב"ד דק"ק לבוב העתיק על כל דף הגהות הגאון מוהר"ר שלומיץא תלמיד מהרש"ל ומספר ד"מ וזכרון משה וסדר שמות גיטין

מחותנו זקנו הגאון המפורסם מוהר"ר אברהם שרענצלס ז"ל... והגאון מהר"מ חריף ז"ל צבי ואוסיף מדיליה בגליון הספר כמה דברים מחודשים...
כמו כן הוא מזכיר 'סדר גיטין של ר"י ר' נטיש מלובלין' 'סדר גיטין דמהר"י ורמייזא' (שמות נשים אות ט' ח')

'גליון סדר גיטין ממוה"ר דוד הלוי חתן הגאון מה"ר שמעון כהן אב בית דין דקהילת קודש יאזלוויץ בנו של הגאון מהר"ר אברהם שרענצלש ז"ל" (שמות אנשים אות א' לו)

סדר גיטין וחליצה, אולי לר' נתן ב"ר יצחק שפירא אב"ד לובלין.

בספריה הלאומית ישנו כתב יד מן המאה הי"ז מספר B 587 אשר מיוחס לר' נתן בן ר' יצחק שפירא מלובלין. בכתב יד זה ישנם ההעתיקות הן מסדרי גיטין של ר' יעקב מרגליות (בעריכת בנו) ושל אחרים והן של רשימות השמות ממהרש"ל וממהרש"ל השני. בתוך הכתב יד כתוב 'ראיתי להעתיק שמות זכרים ונקבות ועירות כפי אשר מצאתי בגיטין אשר סדר א"מ הגאון מהר"ר יצחק במהר"ר נתן שפירא הגם כי קצתן הם פשוטים ולא היה צורך להעתיקם מ"מ ראיתי שלא יחסור כל בה' חלק מן הדברים דומים לכתב יד נוסף מבית המדרש לרבנים בניו יורק, מספר פריט בספריה הלאומית F 50542 אשר כולל כמה חיבורים בענייני גיטין הן מסדר הגט למהר"י מרגלית, ים של שלמה, תמונת האותיות ועוד.

סדר גיטין וחליצה ושו"ת לר' משה יפה.

בכת"י מוסקבה גינצבורג 531 אשר מספרו בספריה הלאומית F 47813 יש כתב יד יקר ערך שהיה אצל ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד. כתב יד זה כולל בקרבו מספר רב של חיבורים בנושאי גיטין ושמות ומכיוון שיש בו תשובות חשובות ומקוריות שלא נדפסו עד היום, אתאר את תוכנו ואביא מעט מן החידושים הנמצאים בו ומהווים מקור היסטורי חשוב.

לאחר סדר הגט וסדר הגט על תנאי, יש קונטרס צורת האותיות שחיבר חכם אחרון מוהר"ר יצחק ברוך (שאמר). לאחר מכן מקצת עניינים מכתובת ידו של הגאון אבי הגאון מהר"י מרגלית בענייני הגט ושוב סדר הגט וסדר נתינת הגט לשליח ובכל מקום מודגש דיני הרב. לאחר מכן נוסח כתובה דאירכסא הועתק מנוסח הנכתב בשנת קצ"ו לפ"ק.

לאחר מכן סדר כששליח ראשון ממנה שליח שני ושלישי. סדר שאילת השאלות לשליח. לאחר מכן תשובות בענייני שמות בגיטין מר' משה חריף.

'בשנת ה"א שע"ב סדרתי גט למשה בן שמעון לאשתו יושא בת יצחק והסתפקתי אם יש לכתוב יושא בוי אחר היוד כמו שנמצא שם זה במהר"ל בהרשאה דמהר"ל ובס"ג דמהר"ם פדואה... והנה מקודם שסדרתי שאלתי את פי הגדולים שהיו במקום האשה... כי אין ללמוד מהס"ג כי אין לשמות אלא מקומן ושעתן והנה הגדולים השיבו בפשיטות

לא לשנות ממה שנמצא בס"ג בוי' ... והנה הגדולים ההם היו כמתנבאים ולא יספו ליתן טעם לדבריהם באמרם לפי הכרת קריאתו מהראוי היה לכותבו בשני יודין... שאין ללמוד כה"ג מס"ג ולא עוד אלא ששם זה נמצא בשני מקומות לעיירות... יהושע יושה מלאפום ושם השני ישה בשלש נקודות מעתה יש להסתפק אי שמות העיירות הן על שמות הבני אדם... אין שמות הנשים ע"ש שמות העיירות הנכתבות בספר והראיה שבכל המקומות הן בא' בס"ג ? ושמות העיירות שבספר הן בה לבסוף מעתה ? בדין שאין שם יושא ע"ש העיר לכן אין שם ישא ע"ש שם העיר ישה רק שמות הנשים הם שמות לעוזות אשכנז ורק שנכתבים בא' בסוף והואיל וכן יש לכתוב בוי' כי אין המילות החרוקות בלשון שכנגד שיהיו נכתבות בשני יודי' או ביד א' רק בוי' אחר היוד והראיה מידול שקורין ידיק היוד וכותבים בוי' אחר היוד אף שיש לחלק ? כי שם יודל נגזר משם יהודא שהוא במלאפום אחר הה'...

שכתב בעל מקנה אברהם (הכוונה לספר מקנה אברם שחיבר אברהם דבלמס חכם איטלקי בוינציה רפ"ג) וז"ל וכן בספר ים של שלמה הזכיר כמה פעמים יושא יושלין? ולא כתב בשום פעם שיש לשנות בכתיבת השם הזה במדינתנו ובשאר שמות כתב שיש לשנות במדינתנו כמו בשם גוצלק כתב שבמדינתנו שם געטשלק ... כך גם בשם יושא משמע דס"ל שאין לשנות שם זה בשום מקום והנה ראיתי מקצת שהיו חותמות עצמן ישה ? שאין ללמוד מהן לנשים אחרות ואפשר שגם אלו שלא כתורה הן עושות וכן ראיתי גט שנסדר באנסירה"א שנת רצ"ט והיה שם הכינוי נכתב... ושם האשה יושא משמע שאף? במדינת רוסיה כותבין יושא וגדולה מזאת עשה אהרן ? לכתוב זוסקינד במדינה ... זיסקינד מטעם זה שבלשון אשכנז כותבין...

שנת ה"א שס"ו סדרתי גט ל...יענטא בת מרדכי וכתבתי יענטא בעין ואף שנמצא בס"ג שאין לכתוב יענטא בעין כי אם ינטא וסיים קבלה בשם מהר"ש מ"מ אין ללמוד משם כמו שכתב מהרמ"א בסימן קכ"ט כי אולי קריאתם לא היתה בהברת הסגול ממש אבל לדידן למה לא נכתב עין מאחר שקריאת שמה הוא בסגול ממש מ"ש מפעסלין ופערלין שכתוב בס"ג שכותבין בעין ועיין מה שכתבתי לקמן בשם גאלדה ולא הייתי סומך על סברתי כי צרפתי לזה שהאשה הייתה סוחרת והייתה חותמת עצמה ברגילות בשטרות בשם יענטא בעין כי יש לילך אחר חתימתה בתמוז שנת ה"א שס"ד סדרתי גט לאברהם דמתקרי משה בן אברהם שגרש אשתו גאלדא...

ובשם גאלדא הסכמתי לכתוב א' גם אחר הג' כמו שמצאתי בקצת מקומות בס"ג ואף אם לא היה נמצא בשום מקום גאלדא בא' כי אם בוי' גולדא כמו שנמצא בס"ג עם כל זאת ב. ובארצות ששם זה לועזים בהברת הקמץ אין לכתבו כי אם בא' כי אין ללמוד מהס"ג בכה"ג כמו שכתב מהרמ"א בסימן קכט ויפה כיוון כי השמות משתנות לפי הברת קריאות הארצות והנה הברת קריאת שם זה בארצות הוא... כמו שכתב הגאון מוהר"ר יוסף טטאיצק... וכן הוא פשוט ומורגל בכתיבת לשון אשכנז...

וכן שם געטשלק כתב מהרש"ל שיש לכתוב בעין ... וכן קאזמיר בס"ג דמהרמ"א וכן שם וואלפא שהביא מהרמ"א סימן קכ"ט ...

כי אין ניקוד אלא ללשון הקדש כי המקור הוא מסיני ושאר הלשונות יש להם כתב ולשון ובאים באמצע התיבות אותיות שאינם משמשות דבר כי אם להראות הניקוד בהאות שלפניהם והם באים במקום צורות הנקודות שבלשה"ק וכן הוא ממש בהאותיות שבאים באמצע התיבות בלשון אשכנז ולא זולת זה...

מעתה לפי הברת קריאת מדינתנו יש לכתוב השם הזה בא' אחר הג' כי השם הזה נגזר מלעזות הזהב והנה בימים שעברו במדינות האשכנזיות שלועזים הזהב גולד בויז לפיכך שם האשה גולדא נכתב גם הוא בויז כי נגזר מזהב שלועזים גולד אבל בארצינו ללשונותינו נשתנה הזהב בענין שלועזים אותו גאלד וכן כותבים אותו רוב העולם מעתה גם שם האשה הנגזר מהזהב לועזים וכותבים גאלדא בתנועת הקמ"ץ קל והנה הספרים הנדפסים במדינתנו בזמנינו כמעט כולם נדפס שם הזהב גאלד בתנועת הקמץ גם שם האשה גאלדא בתנועת הקמץ הקל כי אין לשמות אלא מקומם ושעתם ונראה כי הכותב בארצינו בזמנינו גולדא בויז הוא קרוב לשינוי השם ואם נשאת בגט זה תצא

... כמבואר בא"ב דמוהרש"ל

הושקא... גדול אחד שהיה חותם עצמו המכונה יאסקא... שאין דעתו נוחה בחתימתו מ"מ נלמוד ממנו שהכותב א' בשם יאסף והאשקא לא משתבש כמו שאבאר אף שהעיקר לכתוב יוסף והושקא... והנה לדעתי זה הוא הענין ששמות כמה עיירות נכתבו בויז וקריאתן דומה להברת הקמץ הקל מפני שאותן עיירות ידועים משנים קדמוניות ששמן האמיתי שהונח להם הוא בהברת קריאת החולם רק מפני כבידות התנועה הוקלה בפי ההמון הבלתי מדקדקים בלשונם להמירה בתנועת הקמץ הקל שהיא ? לתנועת החולם ומעתה אנו אומרים תשאר הויז במקומה כי שם האמתי של העיר הזאת הוא בחולם והיא העיר הראשונה ששמה בויז אנו אומרים שהויז לא תזוז ממקומה אבל בשם גולדא לגאלדא למה נכתוב ויז לאשה ששמה גאלדא שהרי הויז הוא סימן החולם והאשה הזאת מהעריסה נקראת בשם הברת הקמץ הקל והא' הוא סימן לקריאת הקמץ הקל והראיה מ? קאזמיר וואלפא שהם נכתבים בא' המורה על הקמץ ...

והנה גדולה מזאת אומר לי ליבי שהוא פשוט בעיני שאם כתב א? בשם העיירות שדרך להיות נכתבים בויז והם נקראים בהברת קריאת הקמץ הקל שהגט כשר דלא תהא קריאתה ..? אל הקמץ הקל אלא חניכה מפורסמת...

ובפרט כשהיא לא ידעה לכתוב שמה עדות האב מועלת ...

גם שם גאטליב .. היו לועזים את השם הנכבד .? בויז והיו כותבים שם גוטליב בכנוי וכן נמצא בס"ג אבל בזמנינו בארצינו שלועזים את השם הק' בא' .? כותבים שם גאטליב ג"כ... כי שם גאטליב ושם גאלדא ושם קאפל משפט אחד לכולם שכולם בס"ג היו נכתבים בויז ועכשיו לא ראיתי אחד לגדולים שיחתמו את שמם כי אם ...

והנה בעת הועד הסכימו עמי כמה וכמה גדולים וגם בעלי דקדוק וצחי לשון וכן ראיתי
קדושים אשר בארץ וכן גדולים בתורה היו כותבים שמות בנותיהן גאלדא בא' וכן הוא
נכתב אצל רוב העולם במדינתנו מעתה דנין לשמות בגיטין מהשטרות דמאחר שמנהג
רוב האנשים לכתוב שם...

הובא גט בחודש ניסן שצ"ט

והגט ניתן פה בהסכמתנו ע"י הגאון מהר"ר יהושע יצחק.

מעשה בא לידי פה לבוב...

כדעת מה"רר יהושע ... והרב הגאון מהר"ר ליפמן... בא"ב של ר' שלומצא ...

מעשה שבא לידינו גט מעיר צפת בחודש תמוז שנת ת"ד והיה בו כמה שינויים לפי
מנהגינו ...

עוד מצאתי שג' גאוני עולם מוהר"ר לייב אב"ד דק' פראג ומהר"ר פייביש אב"ד דק'
קראקא והר"ר מרדכי יפה אב"ד דק' פוזין ...

מעשה בה לידינו פה ליבוב באשה אחת שהיתה נקראת בשם תמרה ולא היינו יודעים
אם שם העריסה שלה הייתה בשם תמרה או בשם תמר בכן כתבתי דעתי לכתוב בשם
תמרה בהא כמ"ש בתשובה לקמן וכן הסכימו עמדי.

ביסוסו של המרכז היהודי החדש בפולין במאה ה"ז העלה בפני רבנים ופוסקי הלכה שאלות חדשות והתמודדויות מסקרנות בשאלות של שפה ותרבות. הפער בין ההגייה ושפת המקום בפולין לבין השפה האשכנזית שבתוכה צמח היישוב היהודי האשכנזי בימי הביניים, יצרו שאלות בתחומים הלכתיים מובהקים וחשובים כמו בהלכות גיטין וביטאן רגישויות חדשות של קהילה המבחינה בעל כורחה בפער ההולך ומתרחב בין מנהגיה ולשונה לבין הרגלי הלשון שנשארו מאחור. שאלות של שפה במקרה של ספרייה נודדת זו המתעדת את השמות העבריים והלועזיים אינן נשארות בתחום הדקדוק והלשון אלא מעלות שאלות נוספות על זהות יהודית וכוחה של מסורת בעולם משתנה.

מהפכת הדפוס ועליית הקודקס ההלכתי החשוב 'השולחן ערוך' במאה ה"ז אשר סביבו מתקבצים כוחות היצירה ההלכתיים החדשים במאה ה"ז, מייצרת דרכי ארגון חדשים של החומר ההלכתי. ניתן לראות את הפעילות המואצת בדפוס של ספרי השמות וסדרי הגט, כחלק מפעילות הלכתית של ארגון הידע החדש והניסיונות להאחדה וליצירת קיבוץ יהודי משותף סביב 'השולחן ערוך' המרחיב את גבולותיו וסופח אל קרבו לקראת סוף המאה ה"ז את ספרי השמות.

סקירה קצרה זו של המצאי מן המאה ה"ז, מלמדת על תנופה ערה בעת החדשה המוקדמת של כתיבת והדפסת מסורות מקומיות של שמות יהודיים העוברים שינויים מואצים. בחינת כתבי היד מגלה היררכיה ברורה בין כתבי יד בעלי סמכות גבוהה לבין כתבי יד של רבנים מקומיים. כתבי היד הסמכותיים שימרו מסורות אשכנזיות מן המאה ה"ו והיו לבסיס הפסיקה בפולין תוך סדרה של הערות והתאמות לשינויי התקופה באמצעות הגהות ותוספות לכתבי יד אלו. תופעה זו הממשיכה מסורת אשכנזית של הגהות, מלמדת רבות על תרבות כתבי היד לאחר מהפכת הדפוס ומראה את המעוזים האחרונים שבהם השתמרו מסורות כתבי יד והגהות עד לאמצע המאה ה"ז.

מתוך המבט על הספרות המודפסת בתחום זה של שמות גיטין אנחנו עומדים על צורות שונות של ארגון חומר רבני ועל הניסיונות ליצירת קודקס מארגן ומחייב ויצירת כללי כתיבה אחידים. להיפתחות המאוחרת של סוגה זו לעולם הדפוס ישנן משמעויות רבות לבחינת התפתחות ההלכה בעת החדשה והבנה טובה יותר של התקופה.

הרחבתי מעט בתוך הבילביוגרפיה בהבאת תשובות מר' משה יפה (חריף) מכת"י שעדיין לא נדפס, משום שמקור זה לצד מקורות נוספים בני התקופה מלמדים על חשיבה היסטורית מפותחת ועל דיונים ערים בין רבנים על מקור השמות. השפעות שינוי הסביבה ניכרות היטב ושאלות מרתקות על היחס בין שמות אנשים לשמות מקומות שנקבעו על ידי השלטונות הנוכריים עולות ונידונות בספרות זו.

מקורות אלו פותחים צוהר נוסף לעולמה של יהדות גליציה במאה ה"ז ומצביעים על הדרכים השונות בהן התמודדו הרבנים עם תופעות שינוי. ההכרה 'שאינן לשם אלא

מקומו ושעתו' תופסת מקום חשוב בספרות השו"ת והפסיקה ומייצרת עדכונים תמידיים של ספרי השמות, אשר בדרך זו מאמצים שינויים תוך שמירה והתאמה של מסורת משתנה ומתעדכנת.